

УДК 94(477) “1900/1930”

М.С. Вороніна

ПРОБЛЕМА МОТИВАЦІЇ БІЛЬШОВИЧОК У ВИБОРІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІСЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

У статті авторка намагається проаналізувати мотивації більшовичок різних поколінь, які пройшли через революційне підпілля та громадянську війну, у виборі професії після остаточного встановлення радянської влади. Дана проблематика відноситься одночасно до таких спрямувань історичної антропології, як гендерні дослідження та психоісторія, а також до історії історичної науки.

Ключові слова: більшовички, жінки-науковці, жінвідділи.

В статье автор пытается проанализировать мотивации большевичек разных поколений, которые прошли через революционное подполье и гражданскую войну, в выборе профессии после окончательного установления советской власти. Данная проблематика относится одновременно к таким направлениям исторической антропологии, как гендерные исследования и психоистория, а также истории исторической науки.

Ключевые слова: большевички, женщины-ученые, женотделы.

In the article the author tries to analyse motivations of female Bolsheviks of different generations, who went through revolutionary underground and civil war, at the choice of profession after Soviet power definitive establishment. This range of problems concern at the same time to the such trends of historical anthropology as gender researches and psychohistory as well as to the history of historic science.

Key words: female Bolsheviks, women-scientists, women's departments.

Постановка⁴проблеми. Аналіз актуальних досліджень. Дана проблематика поки ще не висвітлювалась саме в такому ракурсі. У радянській історіографії достатньо приділялося уваги біографіям, мемуарам, спогадам більшовичок, хоча подібні видання найчастіше бачили світ напередодні великих ювілеїв святкування 8 Березня [4, 15] або роковин самих революціонерок [8], утім періоди опали чи репресій відверто замовчувались. На сучасному етапі дослідники вивчають історію Інституту червоної професури або його випускників [16]. Достатньо популярними останнім часом є гендерні та жіночі студії, особливо з виокремлення ролі жіноцтва в такій маскулінній царині як наука. Приміром, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» у 2011 році провів уже п'яту міжнародну конференцію “Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє”. Психо-історія, взагалі, на пост радянських теренах усе ще знаходиться в зародковому вигляді, при тому, що на Заході існує більше 17 відділень американського Інституту психоісторії на чолі з Ллойдом Демозом [20]. Уперше дана комплексна проблематика була апробована саме на вище згадуваній конференції [9], а в цій статті авторка продовжить досліджувати історичні мотивації більшовичок. **Мета статті** спробувати довести

гіпотезу, що ті більшовички, які в мирні часи пішли в науку, особливо в історичну, вмотивовані були не лише професійними пріоритетами.

Виклад основного матеріалу. Емансипаторські настрої покоління шестидесятників XIX століття і Перша хвиля фемінізму призвели до того, що на межі XIX-XX століть почали з'являтися жіночі імена в науці на теренах Російської імперії. «Радянський фемінізм», який презентували жінвідділи на всіх рівнях партійної системи, доволі активно прийняв цю естафету. Були не лише збережені всі Вищі Жіночі Курси (ВЖК), і спеціалізовані в тому числі, а й на базі останніх були створені гендерно нейтральні вищі навчальні заклади (приміром, Вищі Жіночі Медичні Курси по всій країні згодом стали Медичними інститутами). І відповідно було остаточно закріплене право жінок на вищу освіту, яке тепер розповсюджувалось на всі заклади. Радянська влада в агітаційних матеріалах намагалася приписати собі усі досягнення ліберального фемінізму, однак головним її досягненням було те, що всі права були нею закріплені, а в деяких напрямках навіть розширені.

Утім, головним об'єктом даного дослідження є особлива група жінок-науковців, шлях до науки яких був досить нестандартним. Мова йде про тих жінок, які напередодні шаленого 1917 року розпочали навчання, або навіть закінчили ВЖК, і в часи революцій та громадянської

війни не просто підтримували більшовиків, але й відносились до регіональної верхівки, а після встановлення радянської влади – до списків «відповідальних працівників» з усіма кар'єрними та матеріальними зисками. Після чого вони раптом вступають до Інституту червоної професури (ІЧП), а по його закінченню пріоритетним вибором для них стає наукова діяльність.

Можливо, це лише збіг, але більшості з них вдалось пережити Сталіна, на відміну від інших їхніх колежанок, у роках смерті яких найчастіше можна побачити 30-ті роки. Цілком вірогідно, що вони відносились до тієї когорти жіноцтва, які під впливом революції 1917 року, національно-визвольних змагань, громадянської війни, інтервенції і т.п., проявили максимум надлюдських якостей, знаходячись у керівному складі більшовицького підпілля, заради майбутнього країни за їх ідеальним зразком, тобто в певному стані афекту, а не через власні лідерські амбіції. Тому за першої ліпшої нагоди відійшли від кар'єрної дробини, з її постійними переміщеннями в межах величезної країни. Також зацікавленість науковою діяльністю можна пояснити віковою особливістю: ближче до тридцяти-річчя вони в основному змінюють пріоритети (і Г.М. Панкратова (1897 рік народження), і М.І. Белова (1903), В.Л. Більшай (1903), М.І. Бондаренко (1893), Є.В. Бутузова (1899), Х.С. Топорковська (1899)) [4, с. 438-445], Б.С. Авербух-Гамарнік (1892) [1]. Утім, про професійних революціонерок, з яких починалась партійна історія, навряд чи можна сказати, що вони «дозріли» до вибору професії: С.І. Гопнер 1880 року народження і з 1903 року – член партії [11] та П.І. Кулябко – 1874 року народження, член партії з 1898 року [15, с. 286] – кожній уже було більше п'ятдесяти років, і за великим рахунком, коли обидві належали вже роками до «більшовицького іконостасу», це було пониження номенклатурного статусу.

Найбільш яскравою та ідеальною (відповідно до визначеної мети даної статті) є біографія Г.М. Панкратової: закінчила Одеські ВЖК, голова Одеського підпільного міського комітету, голова губжінвідділу, заступниця завідувачої жінвідділу при ЦК КП(б)У, профспілкова робота на Уралі, Інститут червоної професури (історичне відділення), академік АН СРСР, членкиня ЦК КПРС [4, с. 419-421]. Г. Панкратова стала одним із перших радянських професорів у 1928 році, коли їй виповнився лише 31 рік. Цілком пересічним є сенс вважати той факт, що вона вступила до ІЧП на другий рік його існування, в 1922 році, та одразу – на другий курс (освітній рівень ідеальний, як і соціальне походження – з робіт-

ників). Але й можна припустити інший розвиток подій. У резолюції 1921 році чітко зазначалось звідки брати потенційних професорів: «із партійної молодіж, обладающей соответствующей подготовкой, хотя бы и не вполне законченной... «немедленно» мобилизовать всех партийных теоретиков, освободив их от той работы, «где они не являются абсолютно незаменимыми»» [16, с. 6-7] – тобто, напередодні відкриття для партії вона була «незамінною», а власного бажання не виявила. Утім, з вересня 1921 року розпочалась партійна чистка [18], а в біографії Ганни Миколаївни мав місце вступ до партії есерів у 1917 році, і лише в 1919 році – до партії більшовиків [5, с. 355, 357]. А оскільки вона займала чисельні керівні посади, то ставала вже ідеальною мішенню для «очищення партії», тому й стимулів зайнятися наукою побільшало. Цікаво, що саме всупереч своєму «правильному» походженню в своїх спогадах сучасник, слухач ІЧП А. Авторханов зазначав, що випускницю ІЧП та асистентку кафедри російської історії Панкратову поміж собою називали «буржуазною лібералкою» [2]. Навряд чи подібний образ був надбанням саме 1928 року, події якого були висвітлені в епохальному творі «Технологія влади», цілком можливо, що на останній уральській посаді й цей фактор міг зіграти не останню роль, бо члени «комісії із чистки» могли й примітивно розуміти боротьбу з «дрібнобуржуазними елементами».

Хрестоматійною в даному сенсі є біографія С.І. Гопнер, яка за «номенклатурними списками», безумовно, мала найвищий ранг серед комуністок із українських теренів, вищий був тільки в першій головуючій радянського уряду УНР Є.Б. Бош, але остання до жіночих партосередків точно не мала стосунку та й на початку 1925 року через хворобу сама пішла з життя. Серафима Іллівна в кар'єрному «доробку» мала навіть посаду секретаря ЦК КП(б)У, хоч вона і не була членом ЦК. Як зазначає дослідниця Л.М. Бостан, це сталося тому, що після «політичного» зняття Г.Л. Пятакова залишалось лише два місяці до II з'їзду КП(б)У [8, с. 14-15], тобто, цілком можна вважати, що займала вона таку посаду суто юридично. Тим не менше, й інші віхи біографії С.І. Гопнер, безумовно, свідчать про особливий статус цієї жінки: мала партстаж із 1903 року, належала до верхівки Одеського й Катеринославського парткомітетів, 8-м лютим 1916 року датується циркуляр Департаменту поліції Катеринославського губернського жандармського управління про її можливе прибуття в Росію (з 1910 року була членкинею паризької групи більшовиків) «для революційної пропаганди в армії й про встанов-

лення нагляду у випадку її прибуття»[25, арк. 80].

Альма-матер у багатьох із вищеназваних жінок була спільна – Одеські ВЖК. С.І. Гопнер стала доктором історичних наук у 54 роки, хоча свого часу закінчувала не історичний факультет, а юридичний, і в Сорбонні навчалась на літературному факультеті [11], тобто «пристрасть» до історії з'явилась досить раптово, тим більше, що з 1928 року в ІЧП вже були відкриті правове та літературне відділення (історичне існувало з дня заснування закладу 1921 року) [16, с. 6]. До того ж, науковий ступінь вона отримала в 1934 році, як і Е.Й. Квірінг, другою дружиною якого й була (можливо, це лише збіг). До речі, він одним із перших у СРСР отримав науковий ступінь доктора економічних наук, але ж його дореволюційним захопленням все ж таки була економіка (у 1912 році відвідував лекції комерційного економічного відділення Політехнічних курсів Петербурзького товариства професорів) [17, с. 13, 2]. Ще одним «збігом» можна вважати, що саме за п'ятирічку 1930 – 1934 років Правління ІЧП запланувало здійснити кадровий прорив [16, с.6], а одним із директорів його складової – Інституту економіки – у 1930-1932 роках без наукових регалій і був Е.Й. Квірінг (більш повноправний наступник С.І. Гопнер на посту секретаря ЦК КП(б)У). Усе це є сенс вважати «збігом», бо в Серафими Іллівни до цього часу було надто багато можливостей (освіта, партстаж) професійно зайнятися будь-якою галуззю науки. Окрім того, з лютого 1923 року партійною та педагогічною роботою в ІЧП керував Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК РКП(б), а слухачами – Московський комітет, і всю першу половину 20-х років С.І. Гопнер й провела на посаді завідувачої такого відділу Катеринославського, Московського, Донецького, Харківського губернських комітетів партії, а значить абсолютно була в полі зору. В 1925 році вона знову повернулася до Москви на посаду завідувачої підвідділом друку Відділу з роботи серед жінок ЦК ВКП(б). Але з 1927 року, не дивлячись на яскраві виступи проти рядових членів партії, що підтримували Троцького та Зінов'єва (наприклад, у листопаді вона закликала: «Я думаю, что и в шею гнать будем, и ребра переломаем, в переносном смысле этого слова» й т. ін. [12, арк. 1]), зростання її кар'єри припинилося, а життя тривало.

Непрямим доказом з приводу того, що перекваліфікація в професійного історика була засобом від репресій, може слугувати епізод із біографії Івана Сергійовича Кравченко (1902 року народження), який у 1933 році закінчив ІЧП, але в березні 1934 року був призначений керів-

ником політвідділу Глуської МТС, пізніше був обраний першим секретарем райкому РКП(б) і на цій посаді пробув до горезвісного 1937 року, але йому пощастило, що друг попередив його про те, що він у списках тих, кого мають заарештувати. Кравченко таємно виїхав до Мінську, а потім до Москви і завдяки заступництву К.Є. Ворошилова він отримав посаду замдекана та викладача історії СРСР в Мінському педагогічному інституті з 1938 по 1940 роки. Потім став секретарем обкому Белостока, після війни знов займав партійну посаду втім із 1946 року «пріоритетною» знову стає наука – пік його кар'єри директор Інституту історії АН БРСР (1955 - 1964) [13], але зняття М.С. Хрущова знову ж таки вплинуло на покращення наукової кар'єри – став академіком і на погіршення адміністративної – аж до завідувачого сектором. Справа в тому, що недивлячись на певні успіхи в феміністичній справі, особливих успіхів у гендерній політиці радянська влада так не досягла: жінки хоч і отримали можливість професійно займатися наукою, втім навіть напередодні розпаду СРСР жінок докторів історичних наук за даними Н.Л. Пушкар'євої було не більше 8%, тому подібні біографічні «докази» на 92% більше шансів знайти саме серед чоловіків-науковців. А в малозмістовних описах життя жіноцтва доводиться вишукувати маленькі крупиці, на основі яких вже й будується певна гіпотеза. Цілком можливо, С.І. Гопнер намагалася в ІЧП пересидіти до кращих часів.

Вище згадуваний факт, обрання саме історичного напрямку в науці, не дивлячись на попередню освіту був не виключенням, а правилом, що особливо здається дивним, згадуючи долю такої навчальної дисципліни як «історія» до 1934 року та й пізніше. Тим не менше, за часів остаточного встановлення радянської влади історію обрала як єдину сферу діяльності й П.І. Кулябко, яка стояла разом із своїм чоловіком І.Х. Лалаянцем (особистого друга В.І. Леніна) у витоків створення РСДРП(б) [19], з 1896 року брала участь у створенні Катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і входила до складу першого комітету РСДРП, в еміграції працювала в друкарні «Искры» [15, с. 286-287], у 1904 році секретарем Одеського комітету та Південного бюро ЦК РСДРП [23]. І не дивлячись на те, що І.Х. Лалаянц з 1913 року після тривалих арештів, каторги на довічному сибірському поселенні разом із дружиною припинив революційну діяльність [3], на межі 1921-1922 років В.І. Ленін прийняв активну участь у їх долі [19]. Парасковія Іванівна пережила свого чоловіка на 26 років і цей період свого життя колишня

фельдшерця [26] присвятила роботі в Ленінградському інституті партії, тобто займалась її історією.

Професійно займалась історією й дружина Я. Гамарніка Блюма Савеліївна Авербух-Гамарнік (1892 року народження), яка разом із чоловіком «працювала в одеському підпіллі, разом пройшли громадянську війну. Вона була членом партії більшовиків із 1917 р. Закінчила Інститут червоної професури, працювала редактором-консультантом у видавництві, що випускало «Історію громадянської війни в СРСР»» [14; 24]. Єдина відмінність, що після самогубства Я.Б. Гамарніка вона на «традиційних» партійних зібраннях щодо втрати пильності в ІЧП не зреклася чоловіка ворога-народу, тому й була заарештована 28.08.1937, а 27.07.1941 у зв'язку зі звинуваченням в участі в контр-революційній терористичній групі розстріляна [1]. Її дочка в інтерв'ю зазначила, що за словами слідчого, що вів справи з реабілітації 1955 року, Б.С. Авербух-Гамарнік також не давала показань й на «подругу революційної боротьби» Г.М. Панкратову [14]. Остання ж навпаки, як зазначав А. Авторханов: «Впоследствии эта "буржуазная либералка" через ряд побед и поражений, разоблачений и самобичеваний (я еще не видел никого, кто бы так талантливо бичевал самого себя, как она) добралась до сталинского ареопага: она - член ЦК КПСС.» [2]. С.І. Гопнер після отримання наукового ступеня прожила ще 32 роки, але особливих висот в історичному середовищі не досягла, фундаментальних праць не залишила по собі, так само перейшла свій Рубікон політично-особистий: у неї також є своя темна сторінка стосовно репресованого чоловіка, а в Г.М. Панкратової ще навіть цькування вчителя та наукового керівника М.М. Покровського [6]. Зрозуміло, що «наукова синекура» все одно потребувала гри за правилами сталінського режиму, втім при знаходженні безпосередньо в партапараті ніякі каяття їх би не врятували і як приклад доля того ж Г.Л. П'ятакова (Процес антирадянського троцькістського центру 23-30 січня 1937 року) [21].

Усе ж таки, авторка вважає, що є сенс висунути ще одну гіпотезу щодо обрання революціонерками-більшовичками саме історичного напрямку в науці. На думку Л. Демоза: «немає дитинства – немає психоісторії» [20, с. 8]. Спільне в їх біографіях, не дивлячись на соціальне походження та матеріальні статки: навчання в дореволюційних жіночих гімназіях, і подібний рівень освіти навіть для Російської імперії був достатньо високий, не кажучи про рівень освіченості радянського керівництва всіх рангів. Але окрім освіченості, дівчата там засвоїли й певні

норми поведінки, манеру спілкування й т.д. Крім того більшість з них або брали безпосередню участь в феміністичному русі (навіть якщо це було партійне доручення для тієї ж С.І. Гопнер – організація конференції жінок-соціалісток у Берні [7, с. 57]), або як мінімум скористалися його досягненнями: отримання фельдшерської освіти, а особливо навчання на ВЖК. І саме Перша хвиля фемінізму їх запевнила, що вони (жінки) мають право на вищу освіту. Романтика революційної діяльності, а для багатьох боротьба за нову владу, яка встановить рівність, в тому числі й гендерну (як мінімум усі не взяли за основне прізвища чоловіків) – усе це давало можливість максимально самореалізовуватися. Але перші ж роки радянської влади принесли розчарування – це вже було не інтелігентське оточення соратників з боротьби, як завідуючих жінвідділами парткомітетів будь-якого рівня їх вперто не запрошували на засідання бюро, тобто всупереч всім циркулярам не приймали як рівних [10, с. 160]. У цій загальній атмосфері іншого соціального середовища вони були чужі, єдиним острівком став ІЧП, де ще викладали ті старі професори – носії дореволюційних цінностей, певна кількість однокурсників із подібною картиною світу, закордонне стажування [22, с. 136-152]. Крім того, в результаті всіх пережитій історичної науки, було створено достатньо установ, головним завданням яких було відтворення історії партії, громадянської війни й т.д., а це – їх дитинство, молодість, тобто, кращої ніші для психологічної схованки на той момент не знайти. До того ж, освітній рівень і безпосередня участь у досліджуваних подіях допомогла їм на тлі пересічних слухачів ІЧП створювати більш-менш пристойні наукові праці, а манера написання текстів у кращих традиціях дореволюційної мемуаристики читання їх текстів перетворює на естетичне задоволення й сьогодні.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, дослідження долі не рядових більшовичок після остаточного встановлення радянської влади розкривають нам не лише стратегії виживання в умовах тоталітарного режиму, а й різні мотивації у обранні професійних сфер. Висунуті гіпотези цілком можуть здаватися надто суб'єктивними, але ж «об'єктивність» історичного знання ще з минулого століття піддається сумнівам. Дана проблематика відкрита для пропозицій, дискусійних питань, які мають заперечити заявлені припущення або презентувати нові напрямки для подальших досліджень.

1. Авербух-Гамарник Блюма Савельевна. Книга Памяти Жертв Коммунистического Террора. Режим доступа - <http://www.vse-adresa.org:8006/book-of-memory/bukva-0/name-9/surname-138/repression-0><http://www.vse-adresa.org:8006/book-of-memory/bukva-0/name-9/surname-138/repression-0>
2. Авторханов А. Технология власти. Режим доступа - <http://lib.ru/POLITOLOG/AWTORHANOW/tehnologiq.txt>
3. Арзумян Ашот Арагац (Очерки и рассказы). Режим доступа - http://www.e-reading.org.ua/chapter.php/2827/18/Arzumanyan_Aragac_%28Ocherki_i_rasskazy%29.html
4. Без них мы не победили бы. Воспоминания женщин-участниц Октябрьской революции, гражданской войны и соц. строительства. – М., Политиздат, 1975. – 447с.
5. Беленкин Б.И. Репрессированная политическая группа левого сопротивления сталинскому режиму (1927-1938): борьба как норма жизни. На материалах следственных дел Г.Я.Яковина//Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. К 70-летию Всесоюзной переписи населения 1939 года./ Материалы VI Международной научной конференции. – Краснодар, Экоинвест, 2010. – С. 352-367.
6. Беленкин Б. «Танька! Танечка! Таня!..» Заметки на полях поэмы Наума Коржавина и биографии Анны Михайловны Панкратовой // «Скепсис» Режим доступа - http://scepisis.ru/library/id_2861.html
7. Бостан Л.Н. С.І.Гопнер // Український історичний журнал. 1990. № -9. – С. 55-64.
8. Бостан Л.Н. Политическая деятельность С.И.Гопнер: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. истор. наук: спец. 07.00.01 «История общественных движений и политических партий»/ Л.Н.Бостан.- Днепрпетровск, 1992. – 16,[1] с.
9. Вороніна Марина. Наукове життя – як засіб вижити за часів Сталінізму.//П'ята міжнародна конференція “Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє” (3-5 листопада 2011р. м. Київ Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут)
10. Вороніна М.С. Гендерний прояв ментальності Одещини в 20-30-ті роки ХХ століття. // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»/ Харківський національний університет імені Г.С.Сковороди. – Харків: Майдан, 2011. Вип. 40. – С.157-161.
11. Гопнер Серафима Ильинична – Режим доступа - <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
12. Державний архів Харківської області, ф. П-10, оп. 1, спр. 918 В, арк. 4.
13. Иван Сергеевич Кравченко. Режим доступа - <http://csl.bas-net.by/anews1.asp?id=6078>
14. Катастрофы сознания. Энциклопедия самоубийств. Режим доступа - <http://bibliotekar.ru/encSuicid/46.htm>
15. Кризь бурю часу. Переклад з рос./Упоряд.: М.О.Левкович (керівник групи), М.І.Белова, О.П.Ветко та інші; Редкол.: І.П.Донков (відп. ред.) та інші.- К.: Політвидав України, 1982. – 295 с.
16. Козлова Л.А. Институт красной профессуры (1921 -1938 годы). – Режим доступа - . електронний ресурс - <http://knowledge.isras.ru/sj/sj/94-1-7.html>
17. Кудряченко А.І. Квірінг Еммануїл Йонович – суспільно-політична діяльність в Україні. 14 с. – Режим доступа -електронний ресурс - http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2007/07aikpnn.pdf
18. Ленин В. О чистке партии.// Правда № 210, 21 вересня
19. Ленин идет к Октябрю. Режим доступа - <http://smena-online.ru/stories/lenin-idet-k-oktyabryu-0/page/5>
20. Ллойд Демоз. Психоистория. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000. – 512 с.
21. Процесс антисоветского троцкистского центра. Режим доступа - http://hrono.ru/dokum/193_dok/1937tro04.php
22. Рабинович М.Б. Воспоминания долгой жизни/ Фонд регион. развития. С.-Петербурга, Европ. ун-т С-Петербурга. – СПб.: Европейский дом, 1996. – 368 с. Режим доступа - <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=1377>
23. Синельников А.В. Шифры и революционеры России. Режим доступа - http://www.hrono.info/libris/lib_s/shifr22.html
24. Сталинские списки – список 28.03.1941 (АП РФ Ф.3 оп. 24. д. 421). Режим доступа - <http://stalin.memo.ru/spravki/13-003.HTM>
25. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 313, оп. 2, спр. 2299, 104 арк.
26. Яновский А.Г. Средние медицинские работники в революции 1905—1907 гг. - 3 - Режим доступа - <http://oldmedik.ru/istoriya-mediciny/51-srednie-medicinskie-rabotniki-v-revolyuicii-19051907-gg.html?start=2>